

Mirzə Fətəli Axundov və Həsən bəy Zərdabi

Ümmətçilikdən millətçiliyə keçidin başlanması



Aybaniz Kengerli

Mirzə Fətəli Axundovun ən böyük əbədi xidməti - ilk dəfə Azərbaycan türkcəsində komediyalar yazması ruslaşdırma siyasətinin tələbləri ilə bağlı olsa da, Avropa və rus mədəniyyətinin təsiri altında baş vermişdi. Mirzə Fətəli Axundov bu bərdə yazır: "Bü ölkəni abadlaşdırmaq, ordaki əhəlinin milliyətini saxlamağa mey göstərən xeyrixah hökumətimiz bir çox tədbirlərlə yanaşı, tatar (Azərbaycan - Ə.A.) dilində ədəbiyyatın yaradılmasına da diqqət vermişdir. Buna görə də general Yermolov bu ölkənin (Qafqazın - Ə.A.) hakimi olduğu zaman tatarlar yaşayan yerlərə göndərdiyi əmrlərlə əhəlinin farsca yazmasını qadağan edərək öz yazı işlərini tatarca aparmalarını məsləhət görmüşdü. Bundan sonra hər yerə müxtəlif qaydalarla olsa da, yazı işləri tatar dilində (Azərbaycanca - Ə.A.) aparılmağa başladı... O zaman mənə tatar dilində komediyalar yazmaq fikri oyandı. Mən yazdığım əsərləri həm tatarləhcəsində, həm də özümün tərcümə etdiyim rus dilində onun mübərək adına ithaf etdim.

Aydın odur ki, Çar Rusiyası Quzey Azərbaycanda fars dilinin nüfuzunu zəiflətmək, ölkəni İran, Türkiyə təsirləndirən uzaqlaşdırmaq üçün ədəbiyyatın "tatarca" Azərbaycan türkcəsində yaradılmasını məqsədə uyğun saymışdı. Mirzə Fətəli Axundov bu tələbin ilk və ən uğurlu icraçılarından biri kimi çıxış edirdi. Yazdığı komediyaların Qafqaz sərdən M.S.Vorontsovun diqqətini cəlb etdiyini bu əsərlərə görə məhsulün 500 manat artırıdığını, komediyaların Vorontsovun əmri ilə xəzinə hesabına çap olunub satışının təşkil edildiyini, Tiflis teatrında tamaşaya qoyulduğunu da ədəbin qeydlərindən öyrənirik.

Mirzə Fətəli Axundov bütün yaradıcılığı boyu yazdığıların rus hökuməti üçün "faydasız olmasın" qayğısına qalmaqla zərurət idi. Yazdığıların bu hökumətin siyasətinə uyğun gəlməsini çalırdı. "Kamalüddövle məktubları"nda başqa dinləri kəskin tənqid etdiyi halda, xristianlıq əleyhinə bir kəlmə də yazmaması, "ərəblərin mənfur dininə qarşı" olduqca sərt davranması həm də rus hökumətinin tədbirlərinə qarşı çıxmamaya məqsədi güdürdü. Bütün bunlar zamanla, dövrə, mövcud şəraitə gətirilirdi və Mirzə Fətəli Axundov bu tələbləri hesablaşmaya bilirdi.

Bələ mürekkəb bir durumda Mirzə Fətəli Axundov Azərbaycan türkcəsində dramalar yazır, realist milli nəsrin, ədəbi tənqidin əsasını qoyurdu. Onun komediyaları ilk növbədə yüksək sənətkarlıq nümunələri idi və buna görə də yazıldığı dövrdən başlayaraq həmişə yüksək qiymətləndirilmişdi. İlk dəfə olaraq bu komediyalarda Azərbaycan türkləri öz milli korolları ilə səhnədə görünürdü. Odur ki, F.Köçəri bu əsərləri "Məsləhətimizin aynası" adlandırır, İsmayil bəy Qasıpralı yazır: "Vəzirövlər, Qənzadələr, Ayaz İshəqovlar, istərse, Qazımuradovlar, Sami bəylər belə sənət nöqtəyi-nəzərindən Mirzə Fətəli nisbətə aşağı qalır".

Əli bəy Hüseynzadə isə Azərbaycanda "Mirzə Fətəli Axundov kimi teatr müərrifinin bir daha cübhə etmədiyini" göstərirdi.

Mirzə Fətəli Axundov Şərqi xalqlarının maariflənməsini, Qərbi yola necə qoymasını onların tərəqqisi üçün başda əmil sayırdı.

Hoqqatən də, bir maarifçi kimi Mirzə Fətəli Axundov üçün seçiyəvi olan əsas xüsusiyyətlərdən biri "maarif, özünüdənlər, azadlıq, Avropa huyat tərzləri... Ümumiyyətlə, Avropalaşmanı qəzgin müdaliə etməkdən ibarət idi".

Ədəbin bütün yaradıcılığı, şüurlu huyatı, fəaliyyəti bu yolda mübarizəyə həsr edilmişdi. "Elm, maarif huyatın tutmuş aşığıya, kəsibdən tutmuş qərala qədər xalqın bütün təbəqələri arasında yayılmışdır" qənaətinə ömrünün sonuna qədər sadıq qalan Mirzə Fətəli Axundovun qəti inamına görə, "Müsləmanların geri qalmasını səbəbi İslam din, fanatizmdir". "Bu dinin əsasını sərsməq, fanatizmi aradan qaldırmaq, Asiya xalqlarını qəfət və nadanlıq yuxusundan oylatmaq və İslam dinində protestantizmin lüzumunu sübut etmək üçün" o "Kamalüddövle məktubları"ni yazmışdı.

Mirzə Fətəli Axundov Azərbaycanda əlm, maarifin yayılmasına İslam dinini başlıca maneə sayır, dövrün əsas fikir çərəyənindən olan İslamlaşmağa qarşı çıxırdı. Lakin bu birtərəfli baxış onun müasirləri və ardıcıları tərəfindən haqlı olaraq ciddi etirazla qarşılanmışdı. Qaf-

qaz şəyxülislam Şeyx Əhməd Səlyani, Həsən bəy Zərdabi, İ.Qasıpralı, Ə.Ağaoglu, Ə.Topçubaşov, M.Ə.Rəsulzadə və s. İslam dini ilə dünyəvi əlməri arasında heç bir ziddiyyət olmadığını, İslamın müsəlmanların geriliyinin aradan qaldırılmasına əslə maneçilik törətmədiyini təsdiqləyirdilər.

İslamlaşmaq düşüncəsinin ən gələkmi tərəfdarlarından biri Ə.Ağaoglu "İslam və tərəqqi" adlı məqaləsində İslamlaşmaq konsepsiyasını, onunla Avropalaşma arasında ziddiyyət olmadığını belə ifadə edirdi: "İslamın maariflə dərmançılığı, uyğunsuzluğu haqqında vulqar düşüncə monasız və əsassız olmaqla bərabər, həm də ən kiçik tənqide belə dözmür. Hoqqi İslam, əsl müsəlman təhsilsiz, maarifsiz təsəvvür olunmazdır. İslam və cəhəlet iki bir-birinə zidd anlayışlardır".

Mirzə Fətəli Axundovdan fərqli olaraq Əhməd bəy müsəlman xalqlarını öz nicatını "Quranda və quran vasitəsilə" axtarmağa çağırır. Əli bəy Hüseynzadə isə "bizim üçün İslam xaricində nicat yoxdur" deməklə İslamlaşmağı tərksökmək, Mirzə Fətəli Axundovun İrəlil sürdüvü Avropalaşmaqla birlikdə Azərbaycan ideologiyasının öz təməlinəndən biri sayırdı.

Mirzə Fətəli Axundovun milli tərəqqi konsepsiyası isə bu üç təməldən yalnız birini-Avropalaşmanı özündə ehtiva edirdi.

Mirzə Fətəli Axundov müsəlmanların, o sıradan da Azərbaycan türklərinin geriliyinin daha bir səbəbini erəb əlfbasının çətinliyinə görürdü. 1857-ci ildə bu əlfbasının İslahına həsr olunmuş farsca bir kitabca da yazmış, ömrünün sonunədək onun dəyişdirilməsi uğrunda mübarizə etmişdir. Bu məqsədlə Mirzə Fətəli Axundov İstanbula, Tehrana olmuş, dənizqırlar aparmışdır. Onun arxivində müasirlərinə əlfbasının İslahı ilə bağlı müxtəlif dilərdə xeyli məktub və bu məktublara aldığı cavablar saxlanmışdır. Bu fakt Mirzə Fətəli Axundovun əlfbə məsələsinə na qədər böyük əhəmiyyət verdiyini göstərir. O, əlfbə məsələsi ilə əlaqədar öz dindəqlər, müasirləri haqqında ən əsəbi, təhqiramiz ifadələr işlətməkdən belə çəkinirdi. Türkiyədə yaşayan, milliyətçə erməni, dostu Mirzə Məlikum xana məktublarda gələcək nəsilərin mütləq əlfbəni dəyişdirəcəyinə, hətta ona heykəl qoyacağına ümid bəslədiyini yazan Mirzə Fətəli Axundov tamam ümidsiz çıxışlar edirdi: "Lakin mənim onlara da ümidim yoxdur. Çünki onlar da bizim müasirlərimiz olan bu əşşəklərdən əmələ gələcəklər".

Lakin Mirzə Fətəli Axundovun bu kəskin mülahizələrinin arxasında öz əhəmiyyətinə böyük sevgisi dayanırdı. Ona ələ gəlirdi ki, Əlibə İslah edilən kimi qısa bir zamanda bütün müsəlmanlar savadlanacaq. Buna görə də yazırdı: "Əlibə dəyişmədikcə mən bütün xalqın tərəqqisindən gözümü çəkməyə məcbur olmuşam". Bu mövqeyinə görə onu din və dövlətin düşməni adlandıranlara cavab olaraq yazırdı: "mən din və dövləti dövləti düşməni deyiləm. Mən xalqını sevmən, bu yolda özünü qurban verməyə hazır olan bir insanam".

Onun fikrincə, dünyada yaşayan 300 milyon müsəlmanın (onlardan ancaq 14 milyonu İranda, 2 milyonu isə Qafqazda yaşayırdı - Ə.A.) tərəqqisi, dünya sivilizasiyasına qovuşması üçün mütləq erəb əlfbası dəyişməli idi.

Mirzə Fətəli Axundov erəb əlfbasının İslahı ilə bu ölmüş millətin diriltəcəyini güman edirdi və erəb əlfbasının İslahını "Demilyonlardan, teleqraflardan, dövlət qanunlarından" daha əhəmiyyətli hesab edirdi. Mirzə Fətəli Axundov həm də özünü İxtira etdiyi, "Divanı" adlandırdığı erəb əlfbası ilə osmanlı dilində bir qəzet çap edib yaymaq istəyirdi. Bütün bu ədədlənlər onun maarifçilik fəaliyyətinin həddatlarının na qədər geniş olmasından, vüsətindən xəbər verirdi. Həmin dövrdə erəb əlfbasının dəyişdirilməsi haqqında Mirzə Fətəli Axundovun fikirləri rus hökumətinin siyasətinə də uyğun gəlirdi. Çənlər və əvərlər üçün xüsusi əlfbə tərtib edən rus hökumətinin bu addımını Mirzə Fətəli Axundov "rus hökumətinin öz təbəqələrini qarandıqlıdan işıqla çıxarması" kimi dəyərləndirirdi.

Əslində isə Rusiya imperiyası ədəbiyyatın yeni ləhcələrdə yazılmasına və erəb əlfbasının dəyişdirilməsi yolu ilə öz əsarətində yaşayan türkləri bir-birindən ayırmaq, parçalamağa, İran və Türkiyə təsirləndirən qorqamağa çalışırdı. Tosadüfi deyildi ki, məşhur missioner limniskinin təklifi etdiyi ruslaşdırma proqramında ilk növbədə "Yerli ləhcələri ana dili səviyyəsinə yüksəltmək və kəri əlfbası əsasında bu "inorodçılərə bir-birindən fərqli əlfbələr erəb qəbul etdirmək" nəzərdə tutulmuşdu. Lakin yeni ləhcələrin ədəbi dil səviyyəsinə qaldırılması cəhdli milli şüurun oyanmasına, milli özünüdənkən gələcəlməsinə səbəb oldu.

Mirzə Fətəli Axundov öz əlfbə layihələrini də bir neçə dəfə İslah etmişdi. İlk dövrdə o, erəb əlfbasının sadəcə İslahı ilə kifayətlənirdi. Ondan nöqtələrini atılmasını, bir hərfin ancaq bir şəkil olmasını, səslərin bilməməsini, səlil tərzlərinin də səlil hərfərlər kimi yazılmasını nəzərdə tutmuşdu. Erəb əlfbasını dəyişdirməyin mümkünsüzlüyünü anladıqlıdan sonra Mir-

zə Fətəli Axundov bu fikirdən tamamilə ədək tən əlfbasına keçilməsi uğrunda mübarizə apardı.

Yaradıcılığında İrəlil sürdüvü humanist, müfərəqlil idəyalarla da Mirzə Fətəli Axundov Azərbaycan türklərində milli mənlük şüurun oyanmasına, təşəkkülünə xidmət etmişdir. O, maarifi, əlmli insanları öz milli haqlarını dərk etməsi, "zölmü dəf etməyə çalışması" hətta cəmiyyətin dəyişməsi yolunda mühüm vasitə sayırdı. "Zölmü aradan qaldırmaq üçün mülzərlər və nəsihətlər zalimin təbətinə qətiyyətlə təsir etməmişdir" deyən Mirzə Fətəli Axundov Volter, Russo, Montezeko, Mirabə və s. maarifçilər kimi "qəfət yuxusundan oyan və zalımın əsasına od vurf" qənaətinə gəlmişdir.

"Ədalətli yerinə yetirmək, zölmü aradan qaldırmaq üçün millətin özö bəsirət və əlm sahibi olmalı, İslıtaf və yəkdünlük əsaslarını əldə etməli, sonra zalıma deməlidir: "səltənət və bütəndən əl çək" O zaman millət yeni bir həyat tapacaq".

Mirzə Fətəli Axundov öz fəaliyyəti ilə Azərbaycan milli ideologiyasını, millətçilik düşüncəsini təşəkküləndirən misalız rol oynamış, başqa maarifçilər hənkarları ilə birlikdə milli şüurun və ideologiyanın yaranmasına öz töhfəsini vermişdir.

M.Ə.Rəsulzadə haqlı olaraq yazırdı ki: "Rusiya imperiyasının müsəlman xalqlarının türk özünüdənkən çoxdan-ilk dramaturqumuz Mirzə Fətəli Axundovdan 1850-ci illərdə sadəcə xalq dilində ölməz komediyalarını yazdığı vaxtdan başlamışdır".

Həsən bəy Zərdabi dövrü-ümmətçilikdən millətçiliyə keçidin başlanması

Mirzə Fətəli Axundovdan sonra Azərbaycanda türkçülüvün təşəkkülündə olduqca mühüm rol oynamış sima Həsən bəy Zərdabi idi. Məmməd Əmin Rəsulzadə Mirzə Fətəli Axundov xidmətəndən bəhs edərək Həsən bəy Zərdabini Azərbaycan türklərinin "milliyət İkan millət olmaya başlaması" prosesinin öndüçü olduğunu göstərirdi. Məmməd Əmin bəyə görə: "Çonuşduğu İslanda ilk qəzətlə malik cəmiyyəti bir milliyət İkan millət olmaya başlamış deməkə".

Buradan da belə qənaətə gəlmək olar ki, Azərbaycan türklərinin millət İkan prosesinin başlanması ilk Azərbaycanda qəzetinin - "Əkinçil"nin nəşri Həsən bəy Zərdabinin adı ilə bağlıdır. "Əkinçil" qəzetindən 1905-ci ilə qədər olan dövr (1875-1905) Azərbaycanda mədəniyyəti tərtində əynca bir mərhələdir.

XX yüzüldə "milli İtibahımız süh çığı", "qəfət sükülməsi", "ənliq-yoxsulu dövr", "Əkinçil"dən "Molla Nəsrəddinə qədər olan dövr" kimi təqdim edilən həmin dövrü Azərbaycan milli hərəkatının tarixindən bəhs edən tədqiqatçılar bir qayda olaraq "Əkinçil" dövrü "Həsən bəy Zərdabi dövrü" "Həsən bəy Zərdabi - İsmayil Qasıpralı dövrü" kimi səciyləndirirlər. Prinsipcə bu mülahizələrin hər biri özöyündə böyük bir həqiqət, tarixi realılıq əks etdirir. Və heç şübhəsiz, şərti səciyəyə dəşəyir. Biləcə sözü gədən dövrün Həsən bəy Zərdabi dövrü adlandırılmasına daha məqsədəuyğundur - çünki bu mərhələ məhz Həsən bəy Zərdabi ilə başlamış, 1905-ci ilə qədər Azərbaycanda baş verən proseslərə öz təsirini göstərmişdir. Mərhələnin başlanğıcının 1875-ci İləndən hesablanmasına da şəritdir. Həsən bəy Zərdabi tərəfindən ilk xeyriyyə cəmiyyətinin, milli teatrın əsasının qoyulması bu İləndən əvvəllə əldir.

Aşağıdakı köklü kəyfiyyət dəyişiklikləri 1875-ci İləndən 1905-ci ilə qədər olan dövrün Həsən bəy Zərdabi dövrü adlandırılmasına tamamilə İmkən verir:

1. Mirzə Fətəli Axundovla ədəbiyyatda başlanan avropalaşma oriyentasiyası tədricən mədəniyyətin başqa sferalarına da nüfuz edir. Həsən bəy Zərdabi maarifçilik hərəkatının öndüdə gədrək ilk xeyriyyə cəmiyyətinin, milli teatrın, əsa İlləndən mətbuatın əsasını qoyur. Təbəlin millətçilənməsi İstiqamətində mühüm əddimlər atılır. Həsən bəy Zərdabi özündən sonrakı Azərbaycanda mədəniyyətin əsas İstiqamətlərini, meylərini müəyyənləşdirir.

2. Azərbaycanda mədəniyyətin İbətə edən qorqlama meyli, "Əkinçil" qəzetli onənlərlə Rusiya əsarətində yaşayan digər müsəlmanların, türk xalqlarının mədəni İnkisafına təsir göstərir. Azərbaycan Rusiya müsəlmanlarının əsas mədəniyyət mərkəzlərindən birinə çevrilir. İlk dram əsarətində, əsa İlləndə realizm nəsrin və ədəbi tənqidin ardınca, "Əkinçil" dövründə ilk əsa İllə qəzet, əsa İlləndə teatr tamaşası, ilk milli ədəbiyyat tarixi də Azərbaycan türkləri arasında meydana gəlir, İsmayil Qasıpralı və "Tərəccim" fenomeni "Əkinçil" qəzetinin ardıcılı, davamçısı olaraq, onun təsiri altında formalaşır.

3. Mərhələnin sonunda ümmətçilikdən millətçiliyə keçid baş verir. Azərbaycanda ilk dəfə olaraq bu dövrdə "millət" və "din" məfhumlarının arasındaqlı fərq nəzərə çərpdirilir. Qafqazda yaşayan müsəlmanların etnik mənsubiyyətinin müəyyənləşdirilməsi yolunda ilk əddimlər atılır. Cəmiyyətin bütün sferalarını bürüyən maarifçilik hərəkatı millətin və milli şüurun formalaşmasına şəritlərdir. Həsən bəy Zərdabi dövrü Əli bəy Hüseynzadə tərəfindən milli ideologiyasının yaranması ilə başa çətir.

Davami olacaq